

gedachten over het einde van de stedebouw

*basis voor een lezing op 11 okt.2011 VBB Groningen
ir Rein Hajema Assen (reinhajema@gmail.com)*

**DE VERANDERENDE WERKELIJKHEID
VAN NOORD -NEDERLAND IN DE XXE
EEUW EN INMIDDELS DAARNA**

inleiding : het raadsel van de aankomst

Toen ik in juni 1955 door een merkwaardig misverstand in Appingedam belandde, had ik geen flauw idee wat mij hier in Noord-Nederland te wachten zou staan. Laat staan dat ik toen verwachtingen had hoe dit gebied er over 50 jaar zou uitzien. In mijn boosheid had ik het stadje aanvankelijk ook nog verondersteld aan een andere spoorlijn te liggen. Een snelle overstap in Sauwerd loste dat probleem nog op. Maar verder?

Tegen het eind van de (vorige) eeuw begon ik mij af te vragen of er ook een bepaald systeem – als een soort ontwerpformule - ten grondslag zou kunnen liggen aan de wijze waarop mensen hier, maar ook elders in (Noord-) Nederland, woonden en leefden. Een bepaalde samenhang, een vorm van orde? Zo kreeg voor mij *de ruimtelijke orde* een gezicht. Ik was niet de enige, naar bleek. Ik besloot een onderzoek er naar in te stellen. Het door mij beoogde proefschrift zal echter niet meer komen. Wel poog ik de uitkomst van mijn studie nu op een andere wijze door te geven. Dit is een aanzet daartoe.

Ik beperk mij hier tot enkele conclusies uit mijn studie. Zo is er naar mijn mening een eind gekomen aan de stedenbouw en aan de ruimtelijke ordening van ons land. Ik licht dat vanavond toe. Aansluitend – in reactie daarop - doe ik een suggestie voor *NNL* (Noord-Nederland) op eigen kracht: een vorm van zelfordening.

Het kan toch niet zó zijn dat ik net als Perlmann¹ "*tientallen jaren met de verkeerde voorstelling heb geleefd?*" Ik zie mijn vak *stedenbouw* eigenlijk nog steeds als een vorm van cultuur: "*..een middel om (Van Eesteren¹⁹⁴⁸) het ontwerpen en inrichten van landschapen, steden en dorpen te kunnen beheersen..*".

Mijn inleiding is geknipt in drie delen:

In het eerste deel *einde van de stedenbouw* komt mijn eigen onderzoek terug. Welke veranderingen in welke perioden? De theorievorming rond moderne stedenbouw wordt opgebouwd. Op basis hiervan heb ik geconstateerd dat er voorshands een einde is gekomen aan de stedenbouw..

Het tweede deel heb ik betrekkelijk kort gehouden: - *einde van de ruimtelijke ordening* – hierin wordt de overheid in beeld gebracht via de ontwikkelingen van beleid, zoals die plaatsvonden. De theorievorming rond natuurbeheer passeert...

In het derde deel wordt *NNL* onderwerp van studie. Historie en mogelijke ontwikkeling. Mijn ervaring met de *Informatie/werkplaats*. Zo kan men komen tot een systeem van zelfordening. Dan moet er ook kennis beschikbaar zijn. Een voorstel voor een werkplaats / atelier voor *NNL*: hier moeten we onze vaardigheden samenstellen en uitbouwen.

Ik sluit positief af: een toekomstidee voor een vergroot landsdeel binnen het zich vernieuwende Europa. Stedenbouw als ontwerpcultuur: een uitdaging. Ook een uitnodiging! Om mee te denken, mee studeren en uit te werken. Ik wens jullie succes ermee.....(23 09 2011)

station Sauwerd

Provincie Drente

Hoogeveen (Zuidersche Brug)

Aan de Hoogeveense vaart. De volkrijkste veenkolonie; pas ontstaan in het midden der zeventiende eeuw; nu 13.000 inwoners. Bijsteelt; schapenmarkten; machinale turfbereiding.

Koevorden, Assen, Meppel

uit *Steden van Nederland*: Hoogeveen

De voorplaat? HM de Koningin (in Fries kostuum) met Prins Hendrik op werkbezoek: L'warden 1907

¹ Pascal Mercier: Perlmann's zwijgen A'dam 2010

inhoudsopgave

pag.

inleiding: het raadsel van de aankomst	1
inhoudsopgave	2

gedachten over het einde van de stedenbouw

1. de ruimtelijke orde van Appingedam	3
2. <i>Stedenkwartetten</i> van toen	
3. theorie van (moderne) stedenbouw	4
4. de ruimtelijke orde	5
5. de veranderende werkelijkheid	6
6. (cultuur-) breuken	7
7. de waakvlam....	8
8. Van Heutz in Beilen	9
9. de Zonnebloemen van Van Gogh	10
10. de articulatie van stedenbouw	11
11. een vervelend misverstand...	12
12. een vernieuwende cultuur	
13. boven Zwolle onder water...	14

over het einde van de ruimtelijke ordening

14. de Tweede Nota	15
15. bijvoorbeeld Delfzijl	16
16. <i>in theorie</i>	17

NNL op eigen kracht

over de toekomstige ruimtelijke orde van Noord-Nederland

17. de modellen van Thijsse	18
18. de reservefunctie van NNL	19
19. een eigen, andere richting voor het landsdeel	20
20. hoofdlijnen	21
21. stedenbouw en bewoners	22
22. de ruimtelijke orde van Groot Friesland	23

afleesbaar...

23. samenvatting	24
------------------	----

Ten noorden van Appingedam werd begin 1955 voor de Koninklijke Luchtmacht een nieuw Navigatiestation (NSG) gebouwd: van daaruit kon men dan het Oostblok in de gaten houden (en het dorp Uitwierde↓)
Dat werd mijn werkplek: mijn fiets had ik er ook...

waarom die voorplaat Rein Hajema?

Daat zal ik jullie vertellen: eigenlijk zou ik (1946) naar de Marine gaan: adelborst. Was al toegelaten. Op het laatste moment besloot ik er toch van af te zien. Het werd dus Delft: stedenbouw. En na Delft die Luchtmacht (als dienstplichtige en later als res.-officier: dan leg je een eed af!) Ik schrijf ergens in mijn verhaal dat ik Hare Majesteit daar nog altijd erkentelijk voor ben, voor die merkwaardige overplaatsing naar Appingedam. Daarom heb ik die Fries-historische afbeelding voorop geplaatst. Het hoort ook wel wat bij mijn vak: ergens is er een hogere autoriteit die er op toeziet dat we het met elkaar op orde houden. Of krijgen...! Vandaar. Denk trouwens dat ik er nu wel klaar mee ben

einde van de stedenbouw

1. Vanaf mijn 7^e jaar (mijn aankomst in Haarlem) - herinner ik me - heb ik mij eigen gemaakt mijn eerste indrukken van aankomst goed te onthouden. Dankzij Douwe Draaisma weet ik nu ook dat ondersteunende foto's een minstens even grote rol spelen. Mijn toch wel boze² aankomst in Appingedam staat mij helder voor de geest. Het Station, de Pieter Bierema kazerne mijn beoogde onderdak. De stank van het Damsterdiep. De Bank, het Postkantoor, de Ford-garage, Hotel Robertus. Later leerde ik nog het huis van Karel en Henny Arkema vinden. Tenslotte werd ik ingekwartierd tegenover de Bronsmotoren Fabriek. Aan de zuidzijde lag de Eendracht, daar kwam die stank van het Damsterdiep vandaan. Het lag er allemaal mooi geordend bij: zó zag ik *de ruimtelijke orde van Appingedam*. Anno 1950: ik heb er een kaartje voor gevonden →

2. Die plaats van aankomst vind ik in die zin zo boeiend, niet alléén omdat ik dat beeld nog zo kan oproepen, maar vooral ook omdat ik me later ging realiseren dat dit een wezenlijk breekpunt voor me werd. Het zou mijn leven gaan betekenen. Ik had geen flauw idee wat me boven mijn hoofd hing: voldeed die aankomst aan mijn verwachting?

Door ervaring heb ik mij nu aangeleerd aan de hand van topografische kaarten mij tevoren te oriënteren op wat ik ergens kan verwachten. Maar toen deed ik dat nog niet. Wij waren in ons land opgevoed aan de hand van de kaart van Meester Bos met de nodige schoolplaten van Jetses of Isings. Ik denk een beetje afhankelijk van het geloof van je ouders. Op de christelijke school van mijn buurjongens hadden ze andere schoolplaten, weet-ik. Vermoedelijk hadden ze daar ook wel de Bosatlas: achterin stonden daar vaste beelden van *Ons Insulinde, De haven van Rotterdam, Strokartonfabrieken in Groningen*. Voor mij is een eerste aankomst vaak een nieuwe ontdekking. Er zit een raadsel achter verscholen: hoe ziet die stad eruit? Voldoet de eerste kennismaking aan de verwachting? Welke verwachting heeft iemand? De bezoeker heeft immers een bepaald doel....

Naipaul combineert in zijn *Raadsel van de aankomst*³ landschapsbeelden met gebouwen en personen: hij schetst de daarna optredende veranderingen in vormen van verval en vergankelijkheid. Afsluitend constateert hij dat “...*mensen behoefte hebben aan geschiedenis: het helpt hen beseft te krijgen wie ze zijn....*”.

Ik moet eerlijk zijn: Appingedam voldeed niet geheel aan mijn verwachting. Ik had zo'n beetje de verwachting van Hoogeveen of Heerenveen zoals die voorkwamen op de *Stedenkwartetten* van toen. Daar voldoen die steden nu ook zelf al lang niet meer aan, maar Appingedam léék er niet op. Het was méér stád dan ik verwachtte. Er kwamen ook meer fraai gebogen lijnen in voor dan ik dacht. En dan die namen: het Gouden Pand? Zoiets vergeet je nooit meer....

Appingedam: de ruimtelijke orde van 1950

Appingedam: Damsterdiep 1955

² Opgeroepen in militaire dienst bij het Bureau Aanleg, Beheer en Onderhoud Vliegvelden (BAVOV) A'dam opkomstplaats Appingedam ipv. Amsterdam, zoals tevoren was overeengekomen. Zonder lelijk te doen, een wereld van verschil. Ik slaagde er niet in deze bestemming te veranderen: zó maakte ik die warme junidag in 1955 één lange boze treinreis, van Breda naar Appingedam. Achteraf bezien ben ik er Hare Majesteit nog steeds zéér erkentelijk voor...!

³ V. S. Naipaul Het raadsel van de aankomst A'dam 1988

3 De stedenbouwtheorie van de 20e eeuw kende als hoogtepunt de benoeming van de hoogleraren Van Eesteren en Van Lohuizen aan de Technische Hogeschool te Delft in 1948. De betekenisgeving / theorie van moderne stedenbouw kwam hiermee tot stand. Welke grondregels komen hier aan de orde? Deze zijn in de introeeresdes⁴ van Van Lohuizen en Van Eesteren te vinden. Samengesteld kunnen ze als volgt worden weergegeven:

- . *stedenbouw moet vraagstukken van ruimte en tijd oplossen,*
- . *er moet een eenheid van het stedenbouwkundige werk zijn (ondeelbaarheid)*
- . *er dient een eenheid in conceptie te zijn (visie en eenheid) met aanvaarding dat elke tijd wezenlijke vormverschillen kent*
- . *de stedenbouwkundige streeft door middel van plannen naar ruimtelijke orde,*
- . *de stedenbouwkundige verdiept zich in het wezen en de oorsprong van de vormgeving,*
- . *de stedenbouwkundige denkt daar bij aan een uiterlijk schone stad, die innerlijk harmonisch is en baseert zich op de topografische situatie van stad en omgeving.*
- . *de onderzoeker moet de ontwikkelingsmogelijkheden nagaan op basis van grondige kennis van de bodemeigenschappen en het zoeken naar meerder alternatieven. ...”*
- . *richtlijnen voor de bestemmingen worden gegeven aan de hand van de studie der maatschappelijke structuren.*
- . *de stedenbouwkundige uitdrukkingsvorm hangt samen met het karakter van de bevolking en de uiterlijke verschijning van de stad.*
- . *in de stedenbouw moeten zowel vorm als functie in de opzet van een plan doorwerken...*

De tijdgebondenheid speelt een rol, waarbij bedacht moet worden dat WO II in wezen kort daarvoor is beëindigd en de wederopbouw nog maar juist begonnen is. Bij beiden speelt de overheid een centrale rol – de verdeling over het land bijv. – en een bindend uitgangspunt is de eenheid in conceptie resp. de eenheid in het werk. Een vorm van humanistische stedenbouw die tegelijkertijd ruimte laat voor tegenstellingen. Dit in tegenstelling tot de Delftse School waarbij Granpré Molière c.s. op basis van hun thomistische leer een meer traditionele (stede-)bouw nastreefden. Het is overigens niet-onjuist wat Marinke Steenhuis⁵ opmerkt dat de tegenstelling traditioneel – modern in de stedenbouw minder scherp is. Dat komt mede omdat na WO II moderne stedenbouw eerst slecht *aan de bak* komt. Zeker in NNL waren de noordelijke PPD-directeuren → - met hun machtsposities in de planologische commissies - geduchte tegenstanders voor moderne architectuur en stedenbouw. De slag om de Grote Markt in Groningen (1949) zal Granpré Molière echter verliezen.

Een belangrijk onderdeel in de traditionele stedenbouw is het gesloten bouwblok: *een soort evenwijdige straten*-stedenbouw krijg je dan. Dit konden we nog lang aantreffen bij de in NNL als stedenbouwkundigen opererende architectenbureaus: veelal Molière-getrouwen. Als de Stad al vernieuwt, het platteland is dan nog niet zover...

⁴ Th. K. van Lohuizen De eenheid van het stedenbouwkundige werk R'dam 1948

C. van Eesteren De conceptie van onze hedendaagse nederzettingen en cultuurlandschappen, hun verschijningsvorm en uitdrukking A'dam 1948.

⁵ M. Steenhuis Stedenbouw in het landschap Pieter Verhagen R'dam 2007

Van Eesteren doceert in de Zuiderkerk (A'dam 1952)

In de provincies Groningen, Friesland en Drenthe waren de bouwkundige ingenieurs Dieperink, Tuinstra en Den Boer de eerste PPD-directeuren. Den Boer en Tuinstra waren daarbij ook voorzitter van de Provinciale Welstandscommissie zodat ze de moderne vormgeving *dubbel* konden blokkeren. En, dat konden ze ! B & W Emmen bijv. maakte daarvoor zelfs een gang naar de Raad van State. (plan Angelslo)

4. Het begrip *ruimtelijke orde* is weinig ingevoerd, nog. Op zich vreemd, want ruimtelijke ordening – al kent het niet langer een eigen ministerie – is dagelijkse kost. Auke van der Woud noemde het aanvankelijk “.. een kunstmatig begrip dat buiten dit boek niet leeft (...)” Met dit boek (het lege land, A'dam 1987) heeft hij dit begrip wel opnieuw geijkt: een vorm van realiteit, een zeer langzaam in de tijd veranderend draagvlak, als een structuur met het nationale territorium als ondergrond en kader. (even kort samengevat: RH)

Eigenlijk is het ook een kwestie van cultuur, van opgroeien om dit begrip te kunnen duiden. Meerdere generaties groeiden vanaf de brugklasse sedert de jaren '70 op met *De geo geordend*⁶: een geografische methode van de leraren Bos en Hofker. Ruimtelijke orde beschrijven ze zowel als iets abstracts, maar het is ook iets concreets, “..dat je kunt waarnemen afhankelijk van de schaal. De ruimtelijke orde van Apeldoorn, van heel Nederland, zelfs vertoont de hele wereld een ruimtelijke orde.... “

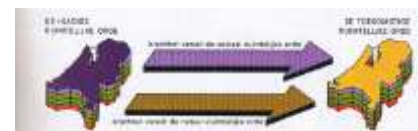
Bij mij - tijdens de studie in Delft - kwam die ruimtelijke orde binnen via C. van Eesteren: in zijn introereede houdt hij zijn studenten voor: “De stedenbouwkundige streeft door middel van plannen (...) in het grote avontuur der menselijk samenleving naar ruimtelijke orde.

Ik zal deze ruimtelijke orde verder interpreteren als een veranderende (ruimtelijke-) situatie, afhankelijk van cultuur, tijd en bodem & landschap. In deze ruimtelijke orde laat zich zó aflezen de tijd en de ruimte van de veranderende werkelijkheid.

“Orde was een kwestie van beschaving” schrijft Van der Woud⁷. Hij eindigt (p.409) “...de dimensies van onze werkelijkheid worden met andere woorden cultureel bepaald”.

Met orde (en ruimte) samenhangende aspecten zijn *omgeving* en *beleving* / waarneming. De werkelijkheid komt pas in beeld als deze *belicht* wordt (de metafoer van Plato) en kan worden waargenomen. De beleving hierbij heeft als belangrijkste ingangen de *intentie* en de *tijdgeest*. In mijn eigen onderzoek heb ik via beelden uit de jaren '30 (bij Werk in het kader van de Werkverschaffing vóór WOII) bovenstaande uitkomsten kunnen analyseren. Het bleek me dat de uiteindelijke waardering voor bepaalde onderdelen van orde en ruimte volstrekt kan omslaan in tegengestelde waarden. Vermoedelijk een voorwaarde om de zaken leefbaar te houden voor ons. Over *leefbaarheid* gesproken: dit aspect komt pas in beeld na de jaren '60: Van Dale kende aanvankelijk de uitdrukking niet...!

Het bovenstaande laat me nu toe de veranderende werkelijkheid nader in beeld te brengen. Hoe kunnen we de veranderingen in de afgelopen eeuw in beeld krijgen en *duiden*? Op basis van deze veranderingen houd ik u voor dat het einde van de stedenbouw resp. de ruimtelijke ordening al is ingetreden. Ik beoordeel vanuit mijn vak *de stedenbouw*. Als stedenbouwkundige: *stedenbouwer* kon ik mij al niet langer kunnen noemen. Van Gerrit Krol⁸ – van die draai-/fietsbrug - → mocht dat al lang niet meer, weet-ik. Taalkundig: in 1995 verving officieel de regering in de Woordenlijst *stedenbouw* door *stedenbouw* (Sdu 1995 p.11)

de ruimtelijke orde bij Bos & Hofker:

Van der Woud belicht op welke wijze na 1848 politieke aardverschuivingen optraden. “.. De natuurwetenschappen en hun toepassingen kregen bij die veranderingen een leidende rol.(...) In de tweede helft van de 19^e eeuw kwamen op alle terreinen systemen te voorschijn...(....); elke grote wetenschappelijke ontdekking bevestigde het idee dat de werkelijkheid een systematische orde had...”

A van der Woud Een nieuwe wereld p.11

‘Stedenbouwkundige?’ riep Victor ‘stedenbouwkundige? Kundig zijn ze wel, maar bouwen kunnen ze niet. Dat bedoelen ze te zeggen als ze zich stedenbouwkundigen noemen. De beuk erin. (.....) Ik ben een stedenbouwer, ik bouw steden. Vraag me niet hoe, ik kan je absoluut niet vertellen hoe je dat moet doen, ik ben geen stedenbouwkundige, ik kan je het alleen laten zien.’

Gerrit Krol De Hagemeijertjes p.39

De Gerrit Krol-bruggen Wikimedia Commons

⁶ Bos en Hofker De geo geordend 1e druk p.5 A'dam 1978

⁷ A. van der Woud Een nieuwe wereld A'dam 2006

⁸ G. Krol De Hagemeijertjes A'dam 1980

5 Ik had me lang afgevraagd hoe ik dat onderzoek naar die *veranderende werkelijkheid* zou opzetten. Wat wist ik er eigenlijk van? De eerste vraag die in me opkwam is die van de *werkelijkheid*? Je leest iets of luistert naar muziek. Je neemt iets waar. Ontvangen we hetzelfde beeld? Vermoedelijk wel. Maar de interpretatie verschilt. Ook kleuren zullen verschillen, heb ik gemerkt nadat ik aan staar werd geopereerd. Ik besloot mijn werkelijkheid weer te geven, zoals ik die zag of beleefde. Het gaat me daarbij ook om cultuurveranderingen in de tijd. Ik leerde dat - afhankelijk van kijkrichting en tijd - de waarderingen sterk kunnen wisselen. Ook tenslotte speelt – ik noemde het hier nog niet eerder – de gelijktijdigheid: de *synchroniteit*. Het is bepaald boeiend om dat te herkennen. Een bepaalde draad / beweging die zintuigelijk gekend kan worden: in architectuur / muziek / literatuur of kunst. Hoe zag de veranderde werkelijkheid van de XXe eeuw in NNL eruit? In wezen een vraag naar *veranderingen* en *verandermomenten*.

Het is hier nu de plaats om – indertijd (in de jaren '60) wees Henk Goudappel me op zijn betekenis – de *historisch-fenomenoloog J.H. van den Berg* te introduceren. Van den Berg is de vader van de *Metabletica: de leer der veranderingen*. Volgens deze theorie vinden belangrijke veranderingen vaak gelijktijdig plaats op de verschillende terreinen van de cultuur: architectuur, kunst, wetenschap en religie. In tientallen publicaties heeft hij deze theorie uitgewerkt. Het is goed om te vermelden dat zijn werk aanvankelijk veel kritiek kreeg, vermoedelijk mede door zijn tamelijk conservatieve opvattingen en optredens (Z. Afrika...)

De Nijmeegse filosoof Zwart⁹ heeft het werk van Van den Berg getracht te reconstrueren, situeren en te beoordelen. Hij is van mening “*dat voor de fenomenologie in de 20e eeuw een hoofdrol is weggelegd en dat Van den Berg daarbij nadrukkelijk aanwezig is geweest.*” Hij acht zijn rehabilitatie omstreeks de eeuwwisseling geen toeval. Van den Berg bevindt zich daarbij met zijn gedachtegoed in het gezelschap van Heidegger, Sloterdijk en later Houellebecq: niet de minsten, aldus Zwart.

Om zicht te krijgen op de opgetreden veranderingen, de betekenis en samenhang erin, is een verdere periodisering opgezet. Het gaat daarbij om een eerste aanduiding van de verandermomenten. Zo worden de veranderingen beter herkenbaar in de doorwerking in de ruimtelijke orde: zoals bekend het kader van mijn onderzoek naar het ruimtelijk systeem. Doordat ik deze eeuw als onderzoeksperiode opnam, vormen begin en eind van de eeuw de logische begrenzingen van deze studie. Van 1900 kan men in ieder geval – zoals Van den Berg dit deed – vaststellen dat er een nieuwe periode aanbrak. Voor een verdere onderverdeling voerde ik de jaren 1930, 1960 en 1980 in. Hiernaast wordt toegevoegd waarop deze keus werd gebaseerd. Op basis van deze indeling zal ik verder doorwerken. Op basis van Van den Berg heb ik een vorm van periodisering kunnen opstellen. Daarvoor zijn de naaststaande verandermomenten aangehouden: 1900, 1930, 1960, 1980 en uiteraard 2000.

globale datering van veranderingen ↓

1900: het hoofdnieuws van de eeuwwisseling: Zuid-Afrika, de strijd van de dappere boeren tegen het *perfidie* Engeland. In Friesland – waar in de betere kringen nog Frans gesproken werd, vormde ook een discussiepunt: kunstmest gebruiken? Het platteland werd onrustig: vooral landbouwstakingen tekenden het klimaat: in het Oldambt bijvoorbeeld. De uiteindelijke Woningwet 1901/02 leidde een architectonische bloeiperiode in voor de nationale Volkshuisvesting.

1930: de doorwerking van die mondiale wereldcrisis moest nog beginnen. Tot hoe lang zou dat gaan duren? Uiteindelijk honderdduizenden werklozen in ons land. Stempelen en een gat in je fietsplaatsje. Steden en landschappen werden in de daarop volgende werkverschaffingen ingrijpend voorzien van nieuwe tekens: stadsparken, sportvelden en staatsbossen. De stedenbouw raakte in de ban van de nieuwe ingenieurstechnieken.

1960: het loslaten van de geleide loonpolitiek begon. Dat hield in dat ook geleidelijk de huren losgelaten werden. De woningbouw werd sterker gemechaniseerd. De gaswinningsopbrengsten kwamen op tijd binnen: ze maakten wijk- en vooral stadsvernieuwing mogelijk. Een verdere vermaatschappelijking van de stedenbouw. Het werd de tijd van de culturele vernieuwing: niet alleen in China. In de schaduw hiervan kwam het ook tot oprichting van zelfstandige buro's voor stedenbouw, ook het mijne, als 1^e.

1980: De troonsbestijging van koningin Beatrix in het verlengde waarvan een duidelijke sociale en culturele onrust. Het suburbane wonen start in NNL, mogelijk gemaakt door een sterke toename van de motorisering. Het landelijk gebied kwam onder een verdere druk te staan. Naast de landbouw: het verkeer en de recreatie en uiteraard het wonen. De kleinschaligheid verdween en de markt zou het moeten gaan doen in de toekomst. Het Rijk gaat zich terugtrekken, zeker in de RO. De Markerwaard markeerde de breuk in de ruimtelijke tradities.

2000: eind van mijn onderzoeksperiode. Het is de vraag of dit jaar ook een breuk markeert. Voorshands gaat de Majesteit nog door en de Markt ook. Het Rijk blijft zich terugtrekken. Verder: stedenbouw werd stedenbouw. Ook: de sterk oprukkende computerisering gecombineerd met nieuwe communicatietechnieken.

⁹ H. Zwart Boude bewoordingen p.318 Kampen 2002

6 Ik blijf nog even bij Van den Berg met diens - zoals Zwart het uitdrukte - *alertheid op jaartallen, op gelijktijdigheid*. Afhankelijk van de intentie van het onderzoek wordt deze synchroniteit soms ook *passend* gemaakt, is mijn indruk. Onderzoekers en ontwerpers wellicht niet onbekend? Mijn bovenstaande periodisering is in wezen een aanname: Bernhard Hanskamp die als ex- PPD-er Drenthe over de vroegere *Streekplandienst voor Drenthe* binnenkort een historisch overzicht zal uitbrengen, maakt een wat andere. Het blijven hulpmiddelen om ontwikkelingen in hun samenhang te kunnen bezien. Sommige ontwikkelingen gaan geleidelijk. Daar groeien we naar toe. Toch, terugziend - en voor mij hoort dat bij het Raadsel van de aankomst - zijn er binnen de ruimtelijke orde evidente *breuken* opgetreden. Breuken met een betekenis gevende invloed: *cultuurbreuken*...

Voor de ruimtelijke orde van NNL is de afsluiting van de vroegere Zuiderzee in veel opzichten van grote betekenis geweest: de veiligheid was het hoofddoel. Bijkomend effect de groei van het landbouwareaal met als extra bonus de mogelijkheid om bij latere ruilverkavelingen maar ook bij groeiproblemen rond grote steden landbouwers op *het oude land* te laten uitwijken. Een bijdrage tot oplossing van de toekomstige nationale waterproblematiek komt ook binnen bereik. (kwaliteit en kwantiteit) 1918 = besluitvorming! De ruimtelijke neerslag van de invoering van de 5-daagse werkweek in 1960 is terug te vinden in de sterke toename van recreatie- en sportvoorzieningen. Uiteraard speelt ook de toenemende motorisering mee zodat de druk op het buitengebied vergroot wordt.

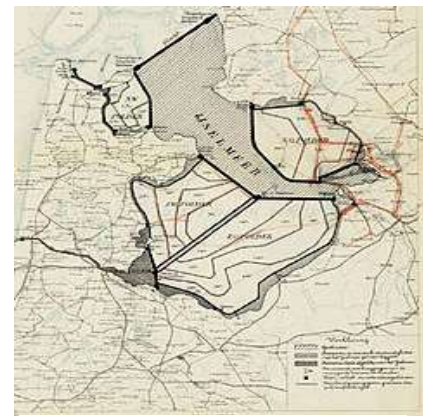
De belangrijkste breuk – zonder twijfel een cultuurbreuk – is de positie van de landbouw en de landbouwers. Van hoeksteen in de samenleving terug tot een tak van werkgelegenheid. De landbouw heeft als géén andere bedrijvigheid, sterk bijgedragen tot de modernisering van het platteland. Vaak werd het Gemeenschappelijk (EG) Landbouwbeleid aangehaald – plan Mansholt bijv. – als de oorzaak van de terugloop in de landbouw. In wezen vond deze ontwikkeling al eerder plaats binnen en ook buiten de EG.

In Haagse kringen werd het kabinet Den Uyl (1973) als het eerste uitgesproken stedelijke kabinet betiteld. Er zaten geen landbouwers meer in. Maar ook buiten Den Haag brokkelde de bestuurlijke invloed / macht van de Landbouw af: het kabinetsbesluit tot (voors) niet-inpolderen van de Markerwaard (Lubbers II: 1986) vormde het sluitstuk.

Er was een eind gekomen aan de agrarische cultuurperiode¹⁰ van ons land. In NNL waren deze signalen eerder en duidelijker: als voorbeeld het provinciaal besluit tot aanleg van de Eemshaven¹¹.(1968) Of het Kabinetsbesluit om het buitendijkskanaal door de Dollard niet aan te leggen c.q. te vervangen door een binnendijks kanaal (1974) Het zijn tekenen van een aflopende cultuur....

¹⁰ Goudsblom onderscheidt in het ontstaan van een samenleving een drietal regimes: het vuurregime, het agrarisch regime en het industriële regime. (J.Goudsblom: Vuur en beschaving A'dam 1992)

¹¹ dit besluit rekent af met de agrarische traditie om buitendijks gebied in gebruik te nemen als landbouwgrond. Het initiatief voor de Eemshaven kwam van Groninger (AR-) boeren. De Staten van Groningen waren uiterst gereserveerd, aanvankelijk en langdurig....! Vooral de PvdA: daar was een bijna-revolutie voor nodig.

Plan Lely

v.m. sluis in buitendijkskanaal

7 Wat zit er nu *áchter* die veranderingen: laat ik het platteland eens doorlopen. Het is immers zó dat wie die gewijzigde ruimtelijke orde - het veranderde kaartbeeld – bekijkt, nog niet weet hoe één en ander toeging. *Het geheugen als waakvlam van de geschiedenis.*

In NNL bleef de regenteske bestuurscultuur tot WOII doorlopen. Die bestuurstraditie was het sterkst op regionaal en lokaal niveau. Het bestuursambt ging soms óver van vader op zoon - niet erfelijk - maar, toch! Traditie! De besluitvorming liep zo parallel aan de democratisering en de scholing. Troelstra – *Piter Jelles* – werd een mythologische figuur maar hij bereikte nooit het niveau van Domela Nieuwenhuis. In zijn eigen kiesdistrict Tytsjerksteradiel werd hij zelfs door de AR politicus Talma verslagen. Nieuwenhuis, Troelstra en Talma waren academisch gevormd. Hun volgelingen echter nauwelijks geletterd. Opéénvolgende bijstellingen van de onderwijswetgeving droegen bij aan de gewenste scholing. Die van 1917 – de gelijkberechtiging - financierde het bijzonder onderwijs dat ca 60% van de scholen omvat. De (lagere) school werd zo de basisvoorziening op het platteland: die schoolscheiding werkte zeker negatief door voor de leefbaarheid van het buitengebied.

De ontwikkeling van het landbouwonderwijs – de stichting van landbouwscholen – heeft in het landelijk gebied geleid tot de verdere scholing in de landbouw . Hierdoor werd ook de bijdrage vanuit de landbouw in het openbaar bestuur gestimuleerd binnen NNL. En In het verlengde daarvan leverde het de landbouw ook die dominante positie in de XXe eeuw. Dat heeft zich overigens niet beperkt tot de mannen: ook vrouwen vonden hun weg. De betekenis van de Bond van Plattelandsvrouwen of van de Vrouwenadviescommissies hierin werd vaak niet onderkend. Een belangrijke bijdrage vormde de strijd in de relatie boer > landarbeider. Zo werd de positie van de landarbeiders een zwaar punt in NNL in die dominante landbouwcultuur Er zijn generaties arbeidsconflicten geweest tussen boeren en arbeiders terwijl men eigenlijk tot elkaar veroordeeld was. Finsterwolde vormde daarvoor de metafoor: zelfs met een regeringscommissaris. Hele gebieden dragen de sporen van deze strijd: klassieke landbouwgebieden zoals het Oldambt . Veel veenontginningsgebieden en zandgronden betekenen nu als *werkverschaffingslandschappen*. Tegenwoordig herbergen deze vaak recreatievoorzieningen: de kleinkinderen spelen waar hun grootvaders *geknecht* werden

Niet herkend werd nog dat de arbeidersvoorman na WOII bij uitstek Fré Meis, gezien kan worden als de gangmaker voor de Veenkoloniale Herinrichting¹². Door zijn politieke acties groeide de al ingediende ruilverkavelingaanvraag uit tot een *Lex Specialis*: voor Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën (1972). Nooit eerder werd zo'n grote verandering op een breed terrein ingezet. De bijdrage van ex-grondwerker Koert Stek als dagelijks bestuurder aan de voor de landbouw belangrijke besluitvorming in het Groningse was even onmisbaar. (Ex-buitendijkskanaal & Blauwe Stad) Zó loont opstandig zijn.

¹² Informatie van deze stelling verkreeg ik via dr H.J.Langman, ex- minister en naamgever van ontwikkelingsplannen voor NNL (de *Langmangelden*....)

“..... De provincie Friesland (....) heeft een merkwaardig verleden, rijk aan belangwekkende gebeurtenissen. (....)
“..Thans staat aan het hoofd van de schoone provincie, met hare nijvere en wilskrachtige bevolking. Mr. B. Ph. Baron van Harinxma thoe Slooten, een man met Friesch bloed in de aderen, die geheel vertrouwd is met het Friesche leven en volkomen op de hoogte van de toestanden is in zijn gewest en bekend is met de wenschen der bewoners....”
(aldus weekblad De Prins 1907)

de 2e generatie ging het minder goed af: (eervol) ontslagen in 1945.

standbeeld Fré Meis in O. Pekela

8 Na het platteland c.q. het landelijk gebied nu de steden en nederzettingen. Het is interessant hierbij de stedenbouwkundige vormgeving te analyseren. Resultaat van tijdgeest, synchroniteit of iets anders? Lang geleden – ik heb weinig gepubliceerd: er moest gewerkt worden, toch? – heb ik in het Geografisch tijdschrift¹³ eens een indeling opgesteld. Bij Bosma¹⁴ – in diens proefschrift – vond ik er ook wat over. Bosma stopte bij 1945 echter. Op basis van mijn onderzoek stelde ik nu het onderstaande schema op.

(indeling op basis van bezig - / vaardigheden)

- a. de architectonische periode (vormleer: 1900-'30)
- b. de rationale periode (ingenieurstechnieken '30- '60)
- c. de sociaal-maatschappelijk periode (1960- '80) en
- d. de materiele periode. (vanaf 1980)

Ter eerste toelichting (ad a):

Stedebouw – wie weet, had ik hier moeten schrijven *stedenbouw* maar met dat woord houd ik de grootst mogelijke moeilijkheden! – begint uiteraard niet in 1900. Als (ideaal) stedenbouwer op ① staat *Simon Stevin*: door Taverne¹⁵ op onze kaart gezet. Op ②: *Menno van Coehoorn* (Britsum¹⁶⁴¹), infanterist en vestingbouwer, van Maastricht tot Delfzijl. Als derde dan *Berlage*, van de Beurs, Amsterdam–Zuid, Groningen en Usquert. Op Berlage wordt tegenwoordig alweer *afgedongen*: in ons landje met *een groeiend historisch mankement*¹⁶ niet-ongewoon. De invloed van Berlage is ongekend geweest: hij ondervond veel navolging. Benoemd en onbenoemd: in het eerste uitbreidingsplan van Beilen (1932) van de civiel ingenieurs Van Noort en van der Zee kunnen we een onverdacht stukje Amsterdam-zuid herkennen. “*Van Heutz was here*”, zou Relus¹⁷ gezegd kunnen hebben! Vermoedelijk meer dan enig andere bouwmeester heeft Berlage ook een *stedenbouwtheorie* helpen ontwikkelen.

(citaten uit v. Rossum in Polano 1988 p. 46 ev.):

- (over de nationale bouwkunst): “...de bouw van het moderne Hollandse huis gaat nu langzamerhand een volkomen overeenstemming vertonen met die der meubelen. Het wordt eenvoudig logisch geconstrueerd... (.....) Daardoor kwam de bouw der menswoning weer te staan in het begin van alle bouwcultuur, (.....) Op deze wijze werd nu ook de grondslag gelegd van het stedenbouwkundige vraagstuk in zijn geheel, (.....) De stad is tenslotte de synthese van alle kunst, en dus het kunstwerk in opperste openbaring.
- (over stedenbouw 1914) ... “Bij iedere stad is een bepaalde relatie aan te wijzen tussen vorm, plek en geschiedenis, de vraag is: hoe?...”. Via abstracte wetenschappelijke gegevens wil Berlage zo de eerste stap zetten “op weg naar een grootse compositie..”.

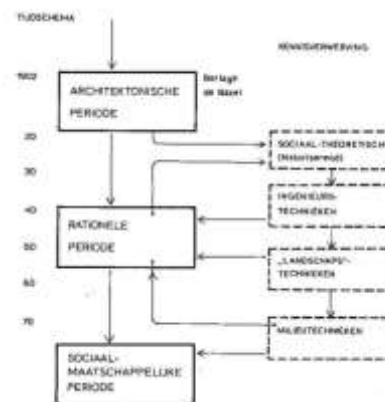
¹³ Geografisch tijdschrift xii 1978 3

¹⁴ K. Bosma *Ruimte voor een nieuwe tijd* R'dam 1993 Bosma maakte voor zijn ideeëngeschiedenis (1900-1950) een tweedeling: de civieltechnische stedenbouwkunde (tot 1915) en de moderne stedenbouwkunde: vanaf 1924 door het dan gehouden Internationale Stedenbouwcongres.

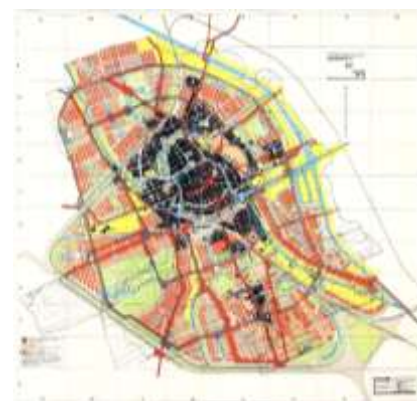
¹⁵ E. Taverne *In 't land van belofte: in de nieuwe stad* Maarsen 1978

¹⁶ een *historisch mankement*: het historisch *benul* raakt afwezig door de opkomst van het eigen-ik. Tegelijkertijd is het gebruik geworden af te dingen op & te zeuren over bestaande historische waarderings.

¹⁷ Relus ter Beek, de latere CdK in Drenthe werd ooit bestraft voor het besmeuren van zo'n monument.

schema in Geografisch tijdschrift (Hajema 1978)

Berlage in Groningen - 1928

Van Heutz in Beilen (1932) →

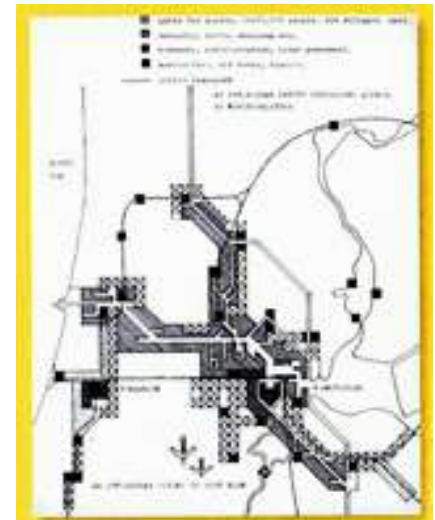
9. Nadat de wetgeving – de Woningwet was in eerste instantie een gezondheidswetgeving – geleidelijk werd ontwikkeld, krijgen de uitbreidingsplannen méér tekening: bekende architecten ontwerpen interessante buurten en wijken. Het zijn vooral woningbouwplannen. Eén van de knapste plannen is te vinden in Leeuwarden: een onmogelijke opgave eigenlijk op de grens met Leeuwarderadeel achter het hoofdstation van NS. De Hollanderwijk: een minimum-opgave met een hoge kwaliteit. Ontw.: W.C. de Groot (1914). In deze eerste periode ontstaan ook de Oosterparkwijk in Groningen en de Westerparkwijk / Vosseparkwijk in Leeuwarden: volkshuisvesting van niveau met boeiende architectuur. Op de achtergrond bevlogen sociale bestuurders met bewogen architecten en kunstenaars.

Leeuwarden Westerparkwijk

De crisisjaren en WOII zorgen voor een duidelijke terugval in kwaliteit in de 2^e periode. Het handwerk verdwijnt terwijl aanvankelijk de techniek negatief doorwerkt. Tegelijk wordt de wetgeving verbreed en steeds meer burgers betrokken. Als belanghebbende. Woningen zijn onderdeel van een (rijks-) distributiesysteem: de overheid is dominant met alle voor- en nadelen van dien. De moderne stedenbouw groeit door naar een ingenieurssamenwerking: de civiele techniek levert naast dijken – / ook verkeerswegenbouwers. Een sterke lobby - handel & verkeer = transport – treedt aan.

In de 3^e periode worden stad en platteland gereconstrueerd en vermaatschappelijkt. Er komen enerzijds steeds meer nieuwe planfiguren: meer reglementering. Ook komen er nieuwe uitdrukkingen: leefbaarheid bijvoorbeeld. Woorden die daarvóór niet nodig waren kennelijk, dat is de andere kant. De zorgende overheid, de mondige burger en de groei in schaal. Tegelijkertijd de mondialisering met als toets: de identiteit. Geleidelijk zal de landbouw - mede door de groeiende milieuzorg - terugzakken in betekenis, in macht.

Pieter Blom; Ark van Noach studieproject 1960

In de 4^e periode komen het marktdenken en de grote schaal in beeld. De grote projecten met als schaduw de grote financiële afhankelijkheid: de overheid moet afhaken. Je ziet de *icoonarchitectuur* zich ontwikkelen: een bepaalde vormdictatuur: het maken wordt ondergeschikt aan de vorm. Wie houdt de mooiste ballen in de lucht?

Ook het nationalisme met in het voetspoor revanchisme en heemschutterij Voor velen wordt *het historisch verlangen* een herkenbaar onderdeel van de markt: retroarchitectuur. Hoezo vernieuwing? Na 2000 is dit nog niet uitgewerkt: het systeem van projectontwikkeling trekt veel frauduleuze deelnemers, uit alle richtingen, naar zal blijken. Architectuur gaat weer verkopen...! Stedenbouw is nu over en uit: hoezo samenhang?

Van den Berg (JH: p. 6) beschouwt architectuur als het aanbrengen van een grens tussen buiten en binnen. De architectuur zou die synchroniteit als eerste zichtbaar maken. Hij spreekt daarbij over *markers: de Sint-Pieter, Le Corbusier's Notre-Dame- du- Haut* bijv. Eind 19^e eeuw kondigde zich de nieuwe tijd aan van de 20^e eeuw: als metafoor de Zonbloemen van Van Gogh. Jarenlang in vele socialistische woonkamers de belangrijkste wandversiering als opmaat voor een nieuwe tijd..... (over tijdgeest gesproken...!)

Het is natuurlijk – achteraf gezien – doodjammer dat Blom in zijn beginperiode zo enorm ontmoedigd werd. Team X– de opvolgers van het CIAM – functioneerde als zelfverkozen scherprechters. De jonge Blom – pas begonnen - heeft dit concept niet meer opgepakt. Wie durfde er in die tijd met het etiket *fascist* rond te lopen? Het *onderdak* brengen was Blom's sterke entree in de bouwwereld. De basis ervoor lag in een voorafgaande zonering, zoals bovenstaande bijvoorbeeld..

- 10 Als stedenbouwkundige heb ik wat met de ruimtelijke orde, dat moge duidelijk zijn. Het is spannend om te zien hoe nederzettingen tot stand zijn gekomen: die uitdrakkingsvorm als resultaat van tijd en ruimte. De ontwikkelingen in de tijd. Wat zijn de karakteristieke ervan? Het raadsel van de aankomst. Het begrijpen van de kaart. Eigenlijk zou elke VVV-brochure moeten beginnen met het verduidelijken van de kaart, van de ruimtelijke orde. Eén van de leukste boekjes die ik ken is dat van Arthur Steegh¹⁸. De 1e druk bevat 666 nederzettingen in kaart. De 2e druk 1100, toen was zijn bereik groter geworden. Appingedam komt er uiteraard in voor. In de 2e druk zelfs *Lellens*: ik kwam daar minder. De auteur tekende schetskaartjes waarvoor hij liftend door ons land trok. Deze kaartjes geven een soort neerslag van die nederzettingen: een *uittreksel* dat hij verder toelicht. Hij verklaart als het ware die ruimtelijke orde. Op een manier dat je de kaart gaat begrijpen.

Lellens volgens Steegh (1985)

Voor die ruimtelijke orde van *NNL* in de *XXe* eeuw (en daarna) is – zoals gemeld – een aantal cultuurbreken van betekenis. Om die ondergane veranderingen te duiden, heb ik die periodisering aangehouden. Laat ik nu verder doorgaan om de stedenbouwkundige vormgeving – zoals ik die zag: de *articulatie* van die vormgeving - per periode te geven.

Om misverstanden te voorkomen, stedenbouw start niet in 1900: de cultuur van het bouwen en inrichten van nederzettingen bestaat uit een landschappelijke inpassing en onder-schikking aan de topografie. Vanaf het moment dat er sedentaire groei is, werd er gebouwd langs aanwezige artefacten volgens geleidelijk gegroeide gebruiken. Onder het vrijhouden van noodzakelijke routes ontstaat er het traditionele patroon van bebouwing dat ahw. verankerd is in de structuur van het gebied. Dorpstype aan landschapstype.

De rationele mens verdeelt, legt aan en heeft rechthoekigheid en evenwijdigheid in het veelal vlakke gebied als kaders. Ook gezamenlijkheid speelt een rol: bij veiligheid bijv. is de cirkel de sterkste vorm. De rationele mens is veelal ook een traditionele...!

na 1900: het stratenplan cq. het bouwblok bepalen het plan: de schaarste zet aan tot een minimale verdeling met voor-en achterkanten. Vaak beperkte achterafstanden met kop-blokken. Lage gothoogten.

na 1930: het stratenplan wordt verlevendigd met bijzondere bestemmingen en groenvlakken waarop je soms al mag voetballen. De bezonning wordt nog aan het toeval overgelaten. De gothoogten worden verhoogd, de dakhellingen verlaagd. Tot plat soms.

na 1960: de herhalingsbouw komt op met strokenbouw. Het platte dak eerder regel dan uitzondering. Er komt veelkleurigheid met een afwisseling hoog / laag. Baksteengebruik maakt plaats voor beton. Geleding van woonbuurten met gebruiks - / of kijkgroen. Variatie en afwisseling blijven beperkt. Straten, erven & wegen: ring- en rondwegen.

na 1980: groei bewonersvrijheden: ook vermarkting van de huisvesting resp. loslating van de standaard-normering. Suburbanisering en stedelijke randgroei op basis van *herhalingsprojectstedenbouw*. Natuurbouw & EHS, Verkeerswegenbouw met bedrijven-vergezichten.

Leeuwarden had bij uitzondering al vóór WOII een eerste ringweg...(top.dienst 1950)

¹⁸A. Steegh Kleine monumenten atlas van Nederland 1^e druk Zutphen 1976
A. Steegh Monumentenatlas van Nederland 2^e druk Zutphen 1985

11 In feite is stedenbouw van alle tijden, vanaf het moment dat mensen in groepen bij elkaar gaan wonen. In een gebied als het onze, waar de ruimte (de te verdelen grond) altijd schaars is geweest – of het nu een eiland is, een delta of een buitengebied – werden mensen genoodzaakt goed met elkaar om te gaan en om afspraken te maken over gebruik van het land en het water: passend gebruik dus. Daar hoorde dan ook bij het maken van afspraken over de aard, plaats en maat van de bouwwerken. Dit heeft de mensen en het land betekend. Zo vormde het de basis voor het bestaan: het heeft onze cultuur bepaald. Al vóór de XXe eeuw werd dit stedenbouw genoemd, er is niets tegen om het zo te houden. Het vak Stedenbouw kon na WO II als een zelfstandig vak worden uitgeoefend en ook gestudeerd. Het is een vaardigheid die we ons in onze samenleving al langer bestd. Dit vak nu *stedenbouw* noemen, berust op een *vervelend misverstand*.

12 Eén van de eerste voorbeelden van moderne stedenbouw is Oud's plan *de Kiefhoek*. Wat vormde nu die moderne stedenbouw?

- *moderne stedenbouw kent ruimtelijke meerwaarde, - het wijkt sterk af van het gangbare bijv. door de ruimtelijke situering van bouwblokken en groen, - het kent een zorgvuldige ruimtelijke detaillering zoals de overgang van woning naar publieke ruimte en - is vaak gebaseerd op vernieuwende ideeën inzake constructie, materiaalkeus en bezonning.*

Moderne stedenbouw is ook op hogere schaalniveaus te vinden: Het schaalniveau van de streek, de regio en landsdeel. De ontwerp kwaliteit wordt hierbij bepaald door andere aspecten dan de beeldkwaliteit. Moderne stedenbouw vertoont daarbij dan een enkele keer een idealistische karakter dat – vele tientallen jaren - later als *utopistisch* en achterhaald wordt afgedaan. Het vormde echter wel een vernieuwende cultuur: welke vernieuwende aspecten spelen dan?

- i - het onderzoek:

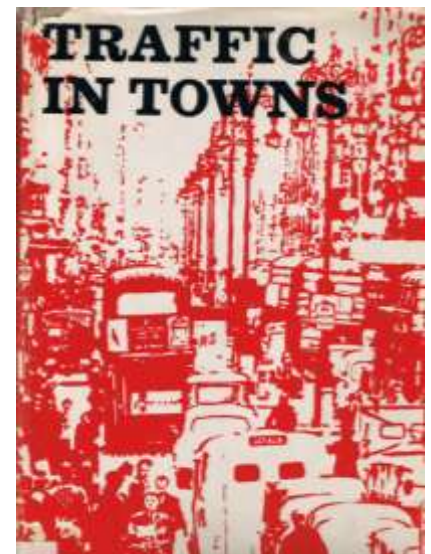
Het onderzoek gedeelte in het AUP (1934/35) was sterk vernieuwend. Voor geen ander plan in ons land is een vergelijkbaar vooronderzoek (survey) verricht. Pionierswerk van Th. K. van Lohuizen die uitblonk in nieuwe onderzoekstechnieken. (verkeerssimulatie oa.) Van de 2e Nota RO is ook het woonmilieu-onderzoek baanbrekend van Wijers & Nassuth (A,B, C. D. niveau) : er werd helaas nauwelijks op doorgewerkt in de vakwereld.

- ii – verkeer en vervoer:

Het verkeer en in nog sterkere mate het vervoer, vormden witte hoofdstukken in de stedenbouw. Slechts vloeiende lijnen – *parkways* bijv. – werden getrokken als het om stedelijke toekomstbeelden handelde. Hoewel aanvankelijk (na WO II) een enkele Oostenrijkse en Duitse verkeerskundigen werden ingeschakeld, is het de Engelsman *Buchanan* geweest die uiteindelijk de basis legde. (Traffic in Towns, Londen 1963) Henk Goudappel heeft het werk van Buchanan geïntroduceerd en de verkeersdiscipline hier uitgebouwd. Zo kreeg het verkeer een structurerend aandeel in de stedenbouw. Op stedelijk niveau werden plannen voor Houten (Wissing) en Beijum (Bekink) vernieuwend. De door Engelse *newtowns* geïnspireerde fietsstructuur van Houten is uniek te noemen, nog altijd.

Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam '35 dit plan was inhoudelijk en wat betreft vormgeving, vernieuwend: voor het eerst werd afgezien – tot grote ongerustheid van enkele traditionele architecten – van de concentrische uitbreiding van de stad. De uitbreiding bestaat uit woonlobben afgewisseld met groen: het Bosplan (Amsterdamse Bos) is de grootste toevoeging. Het plan zal tot ver na WOII richtinggevend zijn voor de ruimtelijke groei t/m het rijwielpadennet!

Colin Buchanan, Traffic in Towns Londen 1963

- iii – bodem & landschap

De Wageningse hoogleraren Edelman en Bijhouwer leverden de bodemkundige - / en landschappelijke bijdragen in de stedenbouw. Meer dan de toen al opererende geografen hadden ze grote invloed in de ontwikkeling van de stedenbouw. Ook waren ze verantwoordelijk voor eigen onderwijs scholen, waarvan afgestudeerden hun weg vonden in stedenbouw & planologie. Bijhouwer – een gekend puntig schrijver en tekenaar – adviseerde op hogere schaalniveaus (in *de Polders*). Hij doceerde ook in Delft: soms - bij lang verblijf in de USA – verving Mien Ruys hem. Deze laatste was vanuit haar bureau in Amsterdam ongekend actief in moderne stedenbouwkundige ontwerpen. In ontwerpkringen beroemd om de door haar gehanteerde *diagonaal*. En haar assortiments - / en materiaalkeus.

- iv – natuur en milieu/ duurzaamheid:

Zoals vroeger in elke boekenkast *de Verkade-albums* van Jacq.P.Thijssen stonden, kwam daar later bij *Silent Spring* van Rachel L. Carson (Dode lente, Amsterdam 1964). Dit werd de opsteker voor een hernieuwde Natuur - en Milieueducatie: kort daarop ontstonden provinciale Milieuraden, goed voor menige harde actie richting stedenbouw en planologie.

Belangrijk ook: Chr. G. Van Leeuwen: zijn bijdragen met betrekking tot *gradiënten* (overgangen) kregen een eerste doorwerking in het streekplan Eemland.

- v – het democratisch aspect.

In de jaren '60 bij de introductie van de WRO werd iedereen *belanghebbende*. Wie zijn die belanghebbenden? Wie ontwerpt nu het plan? Op grond waarvan en met wie? De stedenbouwpraktijk kent nog steeds voorbeelden waarbij het plan geleidelijk werd doorgedrukt (meest recent: *de Blauwe Stad*, Groningen). Dat was héél vroeger niet veel anders. De gemiddelde burger staat tegenover de overheid of de planningselite niet erg sterk. Want de stedenbouwkundige macht (het ontwerpen van een plan door een dienst bijv. en de aanwezige kennisvoorsprong en de planning routine) is groot. De vraag werd, hoe ontstaat een plan waarin de bestuurders en de bewoners zich voldoende herkennen?

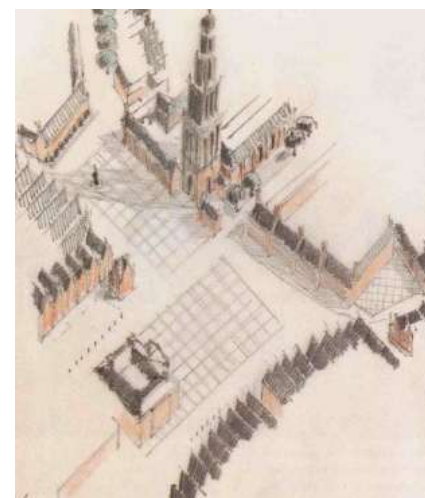
In navolging van de Angelsaksische planningspraktijk werd in de gemeente Groningen in de jaren '70 een nieuwe wijze van beleidsontwikkeling opgezet. Werken op basis van *doelstellingen* en volgens een vastgelegd schema. Het werd een manier van werken die over het gehele land een aantal jaren werd aangehouden. Het bleek moeilijk om in de praktijk een dergelijk werkwijze tot in alle delen vol te houden. (bij VCP's: verkeerscirculatieplannen bijv.) De aan deze werkwijze verbonden nadelen zijn niet- gering: het vraagt mondige burgers, moedige bestuurders en veel tijd. De overheid ziet zich daarbij soms als tegenstander gekwalificeerd: een rol die een moderne stadsbestuurder niet erg ambieert.

Een minimale toets is: *past een plan op die betreffende bewoners?* Kunnen die zich erin vinden? Dit wordt steeds interessanter, want de toekomstige stedenbouwopgave is niet zo zeer het bouwen van nieuw in een leeg gebied, maar het stedenbouwkundig aanpassen van bestaande gebieden. Die bewoners zijn er dus al: *draagvlakbouw* is dan nodig. De stedenbouw is (was) daarop gebaseerd: er werden toetsmomenten voorzien waarin de bewoners zich zouden kunnen uitspreken. Instemming is daarbij méér dan inspraak....

Angelslo Emmen (ontw. Naber / de Boer ca 1960)

Plan Angelslo kende een moezame totstandkoming: PPD-directeur Den Boer had een eigen alternatief (= traditioneel) ontwerp vervaardigd want het plan van Emmen was z.i. te modern. Emmen vormde in NNL *het Mekka* voor moderne stedenbouw. Een verklaring? Goede ontwerpers, een kwalitatief lange traditie van goede plannen. En? *Goede bestuurders* zei André de Jong tegen me. De gemeente investeerde in goede kwaliteit met goede ontwerpers.

de moderne stedenbouw begon in NNL op de Grote Markt met de afwijzing door de Raad van het plan Molière ('47)

- 13 Het moment werd bereikt dat moderne stedenbouw overging in (gewoon) stedenbouw: de moderniteit wordt regel. Er kwam ook een moment – en ik weet zeker dat *het momentum* reeds gepasseerd is – dat stedenbouw overging in stedenbouw. Einde van de stedenbouw: de koers is veranderd, de *daling* is ingezet. Hoe valt dat te verklaren?

Terugkijkend naar de theorie, in het spoor van Berlage, Van Eesteren & Van Lohuizen: bij Berlage was een doel *het stadsbeeld als geheel en de huisvesting als uitgangspunt*.¹⁹ Van Eesteren benadrukt de samenhang van ruimte en tijd: stedenbouw als *groepering en vormgeving (uitdrukking)*. Van Lohuizen zag de noodzakelijke samenwerking van ontwerpers en onderzoekers als *de eenheid van het stedenbouwkundige werk*. Daarbij ging hij uit *van een sterke centrale leiding: slechts van bovenaf is het geheel te overzien*. Mijn toevoeging: de maatschappelijke verankering / *het draagvlak* kwam erbij.

Na 1980 raakte stedenbouw *losgezongen*: los van bestuur en/of bevolking. Los van het land: de afname van de agrarische gronddruk geeft openingen voor ander bodemgebruik: recreatie / water / woonparken.

- *i* - Grote project-stedenbouw op *losse* plekken zoals veel *Vinex-locaties*. Stedenbouw (*het stadsbeeld als geheel*) valt uiteen in *fronten of assen* (of pijlen...²⁰)

- *ii* - Voor de terugtrekkende overheid (*die sterke centrale leiding...*) treden projectontwikkelaars aan. Aannemers & banken: pensioenfondsen. Voor fraude niet-beducht. Dezelfde projectontwikkelaars waarvan er eentje tegen mij opmerkte (eind jaren '60) dat "*wat hem betreft het Noorden boven Zwolle wel onder water gezet mocht worden...!*" Zo kochten projectontwikkelaars de overheid de grond voor de neus weg, in een aantal situaties.

- *iii* - De *samenhang van ruimte en tijd - gebaseerd op de topografische situatie van stad en omgeving...* - de *uitdrukkingsvorm, de innerlijke harmonie...* : zijn doelstellingen uit een verleden tijd geworden.

-*iiii* - Het teamwerk in stedenbouw werd ontbonden: het onderzoek vindt nu vanuit de universiteiten of instituten plaats en architecten doen het ontwerpwerk. De dimensie *tijd: de ontwikkelings- en looptijd* van een plan maakt plaats voor de éénmalige tijd: de tijd van aanleg, de oplevering.

Na 2000 - eigenlijk al eerder, 1995 bijv. – is het einde van de stedenbouw opgetreden. Het wezenlijke van stedenbouw: de uitdrukkingsvorm van cultuur en tijd heeft sterk geleden onder het ontbreken van voldoende verbeeldingskracht, vormgevend vermogen en met name *eenheid van conceptie*. (Van Eesteren¹⁹⁴⁸) Een algemeen levensbeginsel inspelend op waarden van natuur, landschap en omgeving. *Kan het ook anders?* werd mijn vraag.

een losgezongen stad

Florijn-as (structuurvisie Assen 2030)

¹⁹ met nadruk: *de volkshuisvesting als uitgangspunt, als kader*. Opvallend is dat de - door al mij eerder genoemde - hoogleraren Van der Woud en Bosma kunsthistorici zijn. Dit leidt tot een andere benadering dan wanneer iemand - opgeleid vanuit het bouwvak - de architectuur & stedenbouw ontleedt.

²⁰ in veel plaatsen beperkt de planvorming zich tot *pijlen* zoals in Assen: de *Florijn-as*: op geld gewaardeerd.

einde van de ruimtelijke ordening

- 14 De beantwoording van die vraag *kan het dan anders?* wordt nog even uitgesteld: eerst wil ik kort ingaan op de ruimtelijke ordening van ons land. Wat is ruimtelijke ordening? Onze overheid (= *gezaghebbend deel van de samenleving*) beschikt over twee sterke monopolies: een geweldsmonopolie en een monopolie op de ruimtelijke ordening. De eerste heeft te maken met het leven; de tweede met onze ruimte. Hoe we leven in de ruimte.

De rijksoverheid heeft eerst na WOII een toekomstvisie opgebouwd voor de ruimtelijke ontwikkeling van ons land. Het Rijk *bedacht* deze toekomstplannen in de vorm van een *Nota*: de Randstad was hierbij altijd het vertrekpunt. Op zich niet-onlogisch na die spectaculaire groet vanaf 1850. Hoewel meerderen²¹ na de publicatie *Het Westen en overig Nederland* (Centraal Planbureau, Den Haag 1956) vreesden dat een te sterke spreiding de Randstad zou *belagen*, kwam het kabinet Cals toch met een plan waarin een evenwichtige verdeling over het land werd getekend. *Deze Tweede Nota* was – anders dan de voorgaande Nota – een doorwrocht stuk met goede bedoelingen en mooie prentjes. Het lijkt goed enkele belangrijke punten van deze nota aan te geven:

- voor NNL werd uitgegaan van een versterkte groei tot 3.000.000 inw.: de regering wilde hiermede *een meer gelijkmatige bevolkingsverdeling* bereiken. (daarover was overeenstemming bereikt met de noordelijke provinciale besturen....)
- de toekomstige verstedelijking zou plaatsvinden *volgens het beginsel van de gebundelde deconcentratie* met vier typen ruimtelijke eenheden: woonmilieu's A t/m D, als blokjes in de kleuren geel, oranje, rood en bruin op de kaart van Nederland ingetekend. De zgn. *blokjeskaart*. Gepoogd werd op de tekentafels van de Rijksplanologische dienst deze blokjes zo zorgvuldig mogelijk in te tekenen²².
- bestuurlijk werd voor deze ontwikkeling gedacht aan de vorming van *stadsgewesten*. Op deze wijze zou dan *de oriëntatie in grotere geografische verbanden* bereikt worden.
- een apart punt van zorg was het tekort aan *wetenschappelijke en technische deskundigen*: een pleidooi werd gehouden voor de toename van de kwantiteit en kwaliteit van de deskundigen. *Bij de huidige stand van de welvaart gaat het welbevinden van onze generatie steeds meer afhangen van de kwaliteit van onze ruimtelijke omgeving...*

Persoonlijk heb ik deze Tweede Nota ervaren als een *eyeopener*. Nog nooit eerder had het Rijk cq. een kabinet zoveel deskundigheid en visie laten *blijken* inzake de kwaliteit van de ruimtelijke ordening. Na de val van het kabinet Cals in oktober 1966 bleek het afgelopen met de uitgangspunten van de Tweede Nota: opvolgende kabinetten zouden een gelijkmatige bevolkings spreiding niet meer als doelstelling kiezen. Terug bij af.....

²¹ hun penvoerder was dr J. Luning Prak (*de Randstad Holland en haar belagers*, Zaandijk 1960)

²² Op de blokjeskaart werden ook bijpassende industriegebieden en parken aangegeven: zó stond tussen Buitenpost en Kollum ook een groen vierkantje getekend.. Daarnaar bevestigd verklaarde de betreffende medewerker mij dat hij een tante in Kollum had wonen: *Tante mocht ook wel een parkje hebben*, dacht-hij.

dit waren de eerste twee Nota's RO: tot vijf is men gekomen, voorshands. Méér zat er even niet in....

de blokjeskaart uit de Tweede Nota (1966)

Luning Prak kreeg de nodige bijval: de grappige prentjes waren van Opland, ijzersterk als altijd.

15 Na 1960 zijn er veel beleidsveranderingen opgetreden in de ruimtelijke ordening van ons land. Beleidsveranderingen met grote implicaties. Het duurt soms een generatie voordat effecten van nieuw beleid optreden. Zeker geldt dat voor regionaal economisch beleid, waarbij het ook nog de vraag mag zijn hoe lang die effecten beklijven. Wanneer binnen een betrekkelijk korte periode snelle beleidswisselingen optreden, mag men niet verbaasd zijn dat het uiteindelijke effect min of meer rampzalig is.

Een voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling werd *Delfzijl*. Kort nadat de investeringen op gang waren gekomen, was al waarneembaar dat de grote trekkers in de Randstad: Amsterdam en met name Rotterdam zich op achterstand gezet voelden. De problemen waren uiteraard daar ook niet gering. Zó kon het gebeuren dat in de Derde Nota²³ heel voorzichtig werd geschreven "...dat een voortgezette herstructurering van de Nederlandse economie is dan ook noodzakelijk". Bovendien werd in deze Nota al aangekondigd dat de eerder verwachte bevolkingsgroei in 2000 rond de 15 miljoen inwoners zou liggen. Dan wordt er niet veel meer gespreid, dat zal duidelijk zijn....!

Regionaal heerste er aanvankelijk een concurrentiestrijd tussen Delfzijl en de nieuwe Eemshaven. Alsmede een competentiestrijd tussen het Havenschap Delfzijl (dat de industrieterreinen verwierf en uitgaf) en de Gemeente. De bestuurlijke kwaliteit groeide niet mee en de economie liet het afweten, al direct in de jaren '50 en later. Als vervolgens in de opvolgende rijksnota's de Randstad als de enige belanghebbende bij de voorziene Internationalisering wordt gezien, is ook de spreiding gezien: het boek *Delfzijl* gaat dicht.

De Eemshaven²⁴ werd dus niet de *petrochemische* basis voor economie en welvaart in *NNL* zoals eerder aangenomen. De verdere groeiplannen verdwijnen de kast in...

Het ambitieniveau van de opvolgende rijksnota's zou aanzienlijk achterblijven bij de Tweede Nota. Zoals dat ook bleek voor het gehele domein van de RO. Het Rijk ging zich betrekkelijk snel terugtrekken ten gunste van marktpartijen. *Liberalisering* dus. Was aanvankelijk integrale planning een streven, later werd meer het accent gelegd op versterking van de ruimtelijk-economische infrastructuur, op decentralisatie, op de dagelijkse leefomgeving. *Planconcepten* en *knooppunten*. Of woongebieden: *Vinexwijken*⁽¹⁹⁹²⁾

Bij de Vijfde Nota⁽²⁰⁰¹⁾ kwamen we *corridors* tegen met *contouren*: rode en groene. In feite werd het met de recente *Nota Ruimte*⁽²⁰⁰⁶⁾ weer iets minder: *een ruimtelijke hoofdstructuur* als taak voor het rijk. De lagere overheden kregen "...de vrijheid grotendeels over hun eigen regio te beslissen". De gedachte dat men zoveel mogelijk delegeert aan de regio's is zeker niet slecht, echter, het geheel is méér dan de som der delen: wie zorgt er nog voor het geheel? De ruimtelijke ordening van ons land is nu uitéén gevallen tot een orde van snelwegen en daarbuiten? Soms heerst er chaos.... (Trouw⁶⁰⁹²⁰¹¹)

als voorbeeld Delfzijl (Google Earth 2010)

Vinexwijk Leeuwarden: 119 won. te koop

²³ derde nota over de ruimtelijke ordening deel 2: verstedelijkingsnota (p.25) Den Haag 1976

²⁴ een grote tegenslag werd het afhaken van de DSM in de Eemshaven: niet door *milieuactivisten* (dat werd vaak gesuggereerd door diverse partijen) maar omdat - door de mijnsluitingen in Limburg, - DSM voor de locatie Sittard/ Geleen moest kiezen (mededeling dr ir A. Oele eertijds projectleider van DSM)

- 16 Hiernaast zijn opnieuw de grondregels voor moderne stedenbouw aangegeven die uit de inauguraties van Van Eesteren en Van Lohuizen kunnen opgesteld: *een theorie?*
Wanneer is er sprake van een theorie? Volgens de Groot²⁵ kunnen systemen *theorieën* genoemd worden indien algemene samenhangen – die voor klassen van verschijnselen gelden – op hun beurt weer *ondergebracht en geordend kunnen worden in inzichtelijk en logisch samenhangende systemen*. De Rijksplanologische Dienst heeft in de jaren '70 een eigen ruimtelijk systeem (WERON) opgesteld. Veel verder is men toen niet gekomen.

Duidelijker inzicht is te krijgen bij dr Mechtild de Jong²⁶ die een onderzoek verrichtte naar de theorievorming bij Natuurbeheer. Ze onderzocht / beschreef de (4) opvolgende wetenschapstheorieën zoals die het Natuurbeheer in Nederland beïnvloedden. Daarbij werd ingegaan op de invloed van deze theorieën op het overheidsbeleid.

Eigenlijk stemt dat niet vrolijk. De opvolging in theorievorming heeft een logische basis: “...een nieuwe theorie wordt in het algemeen opgesteld wanneer met de bestaande theorieën de waarnemingen niet meer verklaard kunnen worden.” Het wordt zonder meer pijnlijk wanneer oude theorieën nog steeds blindelings aangehangen worden. Zeker als het aan de top terechtgekomen beleidsvoerders betreft: opgeleid in een voorbije periode met oude theorieën: de Jong laat zien hoe bij Natuurbeschermingsorganisaties of -instituten leidinggevend *achter* liepen. Mij is eerder duidelijk geworden dat dit verschijnsel zich niet beperkte tot deze instituties.

Voor de compleetheid worden hieronder die opvolgende stromingen aangegeven:

1. *de vitalistisch / holistische stroming*: gaat terug tot Frederik van Eeden *evenwicht in de natuur*. De verantwoordelijkheid van God en de mensen voor de kwaliteit van de natuur.
2. *de dynamische stroming*: natuur als een *proces* dat *nooit in evenwicht* kan zijn, omdat verandering en verstoring normaal zijn. De zgn. EHS is een (blinde) toepassing hiervan.
3. *de cybernetische stroming*: (Chr. van Leeuwen) veronderstelling dat in de natuur op velerlei niveaus *evenwichten* kunnen worden bereikt via zelfregulatie. Tijd >> ruimte....
4. *de chaos-stroming*: *ver van het evenwicht*. De onomkeerbaarheid van processen: maar ook de onvoorspelbaarheid en ordeloosheid...Schijnevenwichten die kunnen inklappen: natuur als niet-maakbaar. Maar ook (*Prigogine*) *autokatalyse* ↘ en zelfordening.

Overigens, uit onderzoek bleek ook dat *theorievorming* soms honderd jaar moet wachten op algemene acceptatie door vakgenoten. Het is daarbij de vraag of die recente theorievorming ad 4. voldoende aanvaardbaar is voor politici: wie wil erkennen zijn gedachten op de chaostheorie te baseren? Bij de beantwoording van de vraag *kan het dan anders?* speelt deze theorievorming wel een rol. *Zelfordening* is een vitaal onderdeel ervan. Ik deed daar ervaring mee op bij mijn *informatie|werkplaats* voor kleine dorpen.

²⁵ A.D. de Groot Methodologie Den Haag 1961

²⁶ dr M.D. T. M. de Jong Scheidslijnen in het denken over Natuurbeheer in Nederland Delft 2002

(de stedenbouwkundige)

1. streeft naar ruimtelijke orde:

natuurlijke basis
omgeving
groepering / vorm
harmonie / evenwicht

(randvoorwaarde)

2. eenheid van stedenbouwkundig werk

innerlijke harmonie
samenhang topogr.situatie / stad & omgeving
inbedding in groter geheel
ruimtelijk schone stad

(randvoorwaarde)

3. eenheid van conceptie

kennis en kunde
wijze van samenwerking
visionair vermogen
preconceptie / alg. levensbeginsel

(doel)

4. welzijn van de bevolking

oplossing vraagstukken
ontwikkeling maatschappij
goede verblijfplaats voor allen
optimale kennistoepassing

(neerslag/ de ruimtelijke orde)

5. culturele neerslag in ruimte & tijd

centrale leiding
planning / macht
uitdrukking van harmonie

grondregels bij Van Eesteren & Van Lohuizen (1948)

autokatalyse: een stof die na ontstaan te zijn, gaat dienen als katalysator voor nieuwe stoffen: een systeem organiseert mede zijn eigen milieu.

Noord-Nederland op eigen kracht over de toekomstige ruimtelijke orde van NNL

de modellen van Thijsse

De jaren '50 invloedrijke civiel-planoloog prof ir Jac. Thijsse (zoon van..) lanceerde in januari 1964 4 modellen voor Nederland anno 2000. Bij het (voorkeurs-)model 2 – op de kaartondergrond hiernaast → werd uitgegaan van een ontwikkeling in 3 hoofdgebieden “ ...**waarbij het noorden van het land voorlopig als reserve wordt beschouwd.**” Het opvallende van deze kaart is dat Ameland en Terschelling vast zitten aan Friesland. Voor echte civiel-planologen was deze gedeeltelijke inpoldering van de Waddenzee toen een vast gegeven.

Met deze twee vertrekpunten (de reservefunctie van NNL en de eigen boontjes) heb ik dit voorstel opgezet: het leek me de moeite waard. Als kader hanteerde ik hierbij *de ruimtelijke orde* - hiervoor al toegelicht (p.5) : *het veranderende kaartbeeld* .

Het lange isolement waarin NNL verkeerde door het aan alle kanten omringd zijn met water, betekende NNL. De perifere ligging binnen Europa – opzij van Noord Duitsland – heeft dat beeld versterkt.. De ruimtelijke ordening na de Tweede Wereldoorlog vond plaats als een vorm van geleid bestuur vanuit 's Gravenhage. In dit epicentrum heeft de kaart van Nederland het A4- formaat. De ontwikkelingspijlen liepen bijna altijd richting oost en vooral *zuidoost*...!

waarom nu?

Nu vormen bevolkingsafname, gewijzigde leefbaarheid en nieuwe agrarische ontwikkelingen op basis van een verdere verduurzaming de bakens waarlangs de ruimtelijke orde zich opnieuw zou kunnen ontwikkelen. Wie zegt dat dit géén uitdaging vormt?

De volkshuisvesting zou wel eens het begin kunnen vormen.

De vertrekkende CdK Drenthe dr ir A. Oele publiceerde in de NRC (1 02 '88) een *artikel* getiteld: **Het Noorden zal zijn eigen boontjes moeten doppen.** *Waarom ook niet*, dacht ik toen. Dit werd mijn vertrekpunt.!

...vooral *zuidoost*...

18 Met uitzondering van de Tweede Nota RO was het (economisch-) ruimtelijk beleid steeds Randstad-gericht. De verborgen reserve-functie van *NNL* werkte overal door. De uitwerkingen van het rijksbeleid kregen zo ook in *NNL* een hoog gemiddeld Randstadkarakter:

- voor het landelijk gebied - het ruilverkavelingsbeleid (de landinrichting): het landschap werd gereedgemaakt voor de centraal-economische visie op de landbouw: het polderlandschap met de grote kavelmatten²⁷
- voor de volkshuisvesting: standaardtypen als zgn. keuzewoningen werden ingevoerd die rationeel gezien de gemiddelde Hollandse stad – Vlaardingen bijvoorbeeld - het minst misstonden. Van Terneuzen tot Delfzijl²⁸, overal stonden ze. Ook de grondprijsnormering in de sociale woningbouw droeg daaraan bij.

De ruimtelijke ordening zoals die in de 20e eeuw zich ontwikkelde - vanuit de woningwet van 1901/02 - werd een (on-)gekende vorm van overheidsingrijpen. Met als ongewild gevolg het teruglopen van de eigen identiteit. Geleidelijk aan is deze vorm van ingrijpen – die vooral verstaan kan worden als reactie op de in de 19e eeuw gegroeide sociale en economische *wanorde* – uit de tijd geraakt. Deze ordening van bovenaf riep vanaf de jaren '60 – ook bij de lagere overheden – irritatie en ongenoegen op. Daarbij veroorzaakte dit ingrijpen - voor het landelijk gebied - in de relatie landbouw en natuur (-bescherming), grote onvrede. Zelf raakten de ordenaars ook uit de gratie: de planologische diensten verdwenen voordat de eeuw voorbij was. Einde van planologie en stedenbouw? Dat lijkt erop.

Het zou nu - naar mijn opvatting - wijs zijn voor het landsdeel *NNL* een eigen, andere richting in te slaan: een omslag in het ruimtelijk systeem / relatiestelsel! Voor alle duidelijkheid: ik houd geen pleidooi voor een soort afscheiding. Evenmin is het nog een optie om *NNL* boven Zwolle onder water te zetten, zoals die projectontwikkelaar mij ooit voorstelde. In dit landsdeel, dat zich moeizaam aan het water wist te onttrekken met terpen, aandijkingen, met inpolderingen en ontginningen, is het zó maar onder water zetten, naar mijn mening een uiterst cultuuronvriendelijke daad. Dan moeten er goede argumenten zijn, toch? Bij die Blauwe Stad waren ze eigenlijk niet aanwezig. Het Eems- Dollard estuariumlag ernaast.... Denken over de grens blijft lang afwezig, zeker bij bestuurders²⁹

In dit landsdeel is het samen vergaderen van de 3 noordelijke provinciebestuurders een vertrouwd beeld. Het samenstel van deze provincies zal echter ambitieuzer moeten worden, méér dan een overlegorganisatie. Op Europese schaal moet in de toekomst door sterke landsdelen geopereerd worden. Dit sterke landsdeel *NNL* eventueel uitgebreid met de Kop van Overijssel (Land van Vollenhove): een mooie combinatie met een eigen *duur*.

²⁷ De Groninger geograaf *Tamsma* opponeerde hiertegen als eerste in de jaren '60: hij kreeg weinig bijval.

²⁸ titel van *A. Buffinga*, destijds journalist van Elseviers' eind jaren '50. Hij verweet dat toen de stedenbouwkundigen: *je moet bij de Minister zijn*, schreef ik hem. Hij antwoordde dat hij mij gelijk gaf....

²⁹ Samen met een Duitse landschapsarchitect stelde ik een waterontwikkelingsplan op eind jaren '80 voor het gebied ten westen van de E(e)ms. Het plan strandde – ondanks support uit Emmen – op ongeïnteresseerdheid van Groninger bestuurders (GS) en de middeleeuwse structuur van Duitse waterschappen..

al in de jaren '50 werd in de prov. Groningen het 1000- woningenplan uitgevoerd op initiatief van de burgemeester van Ulrum: de laatste woningen zijn nu in Stad Groningen beschermd!

De Eems-Dollard *estuarium* leent zich er perfect voor om uitgebouwd te worden tot één samenhangende *vrijtijdsregio*. In het aangrenzende *Ostfriesland* is de toeristische ontwikkeling – mede door de Duitse Waddeneilanden - aanzienlijk verder. Een minder punt is nog de waterkwaliteit van Eems en Dollard: daar moet het nodige aan verbeterd. Tamelijk onbekend is de cultuur-historische kwaliteit van deze *waterinham*: één van de dragers van het gebied! (verdrongen dorpen)

19 In mijn toekomstbeeld krijgt het landsdeel *NNL* een *eigen, andere richting* met twee nieuwe, vernieuwende ingangen:

- de ontwikkeling van de inhoud (*duur*): de *tekening* van de planvorming en
- de wijze van besluitvorming.

Als *rode draad* loopt hier doorheen: de orde / fysieke opbouw vanuit het gebied En ook voor de sociale orde: de bewonersopbouw van onderen af: een vorm van zelfordening.³⁰

Om hiermee te beginnen: in plaats van bovenaf wordt zoveel mogelijk van onderop gewerkt. Op dorps- en buurtniveau uitgaan van de opvattingen van bewoners. Hiertoe worden bewonersorganisaties zoals buurtverenigingen en verenigingen van plaatselijk belang méér dan tot nu toe, geprioriteerd bij de besluitvorming. Binnen de schaal van de toekomstige nieuwe (sterk vergrote) gemeenten zullen bewonersorganisaties voorstellen aandragen richting gemeenteraad. Gemeentelijke diensten en - / adviseurs functioneren in deze figuratie ook als kennisdragers richting bewoners.

Het landsdeel zal bestaan uit een aantal regio's met uitvoeringsbevoegdheden o.a. richting onderwijs, openbaar vervoer en woningbouw. Die *bedil*-functies gaan van rijk en provincies over naar deze regio's. Van belang is het om waarden als *draagvlak* en *draagkracht* in te voeren. Specifieke functies (als grondgebruik, waterwinning of recreatie) moeten in de pas lopen met de draagkracht van de regio. Dan krijgt ook de verdeling van functies (landbouw of watergebruik) binnen de regio een optimale situering.

Binnen het landsdeel opereren *deskundigheidsteams*³¹ die bovenstaande waarden samenstellen tot concepties die aan de basis liggen van het tot het verbeelding sprekende plan voor *NNL* : eindelijk één totaal plan voor *NNL*.

De eerdere reservefunctie – (die van Thijsse dus) – krijgt hierdoor een volledig andere inhoud: er zijn, wie weet, parallellen met de *slow food*-movement. Een ontwikkeling gebaseerd op duurzaamheid en zorgvuldig omgaan met: ook *ontspannen*...! Een ruimtelijke vertaling van en aanvulling op het *Energy Valley Platform* zal tot de extra's behoren. Het wordt zonder enige twijfel een volstrekt andere en unieke ontwikkeling vanuit het landsdeel *op eigen kracht*.

Verdere toekomst: het landsdeel functioneert binnen NW Europa samen met aangrenzende regio's als Ostfriesland & Emsland. Het krijgt daardoor een interessante omvang en kwaliteit. Cultuur: historie en taal vertonen samenhang. Bodem: dorpsvorm en landschap zijn evenzeer uitwisselbaar. Dit landsdeel *Groot Friesland* heeft als historisch middelpunt de stad Groningen. Het krijgt aldus een vergroot draagvlak tot ca 2.500.000 inwoners. Een maat die nodig is voor het zelfgenererend vermogen van een autonoom gebied. De culturomslag wordt daarmee compleet.

een duurzaam energielandschap? (Energy Valley)_

met Ostfriesland en Emsland erbij.
(deelkaartje uit 2e Nota.)

³⁰ Pieter Winsemius spreekt in dit verband (in een interview: Trouw 11 05 2011) over "... de overheid moet ook durven loslaten..." (...). Voorwaarde is wel dat het gaat om de fysieke leefomgeving...(om mensen erbij te kunnen krijgen / houden)

³¹ deze vormen dan ook een onderdeel van de op pag.23 te noemen *werkplaats / atelier*

20 Die eigen, andere richting zie ik als de enig mogelijke werkwijze: de bewoners zijn immers aanwezig. Er bestaan al netwerken met actieve verenigingen van plaatselijk belang. De reorganisatie / herstructurering van het landelijk gebied zal steeds grotere gemeenten opleveren die vervolgens veel zaken moeten delegeren, naar *beneden* toe.... Gemeenten als regio's zo groot. Het is dan noodzakelijk dat er netwerken van bewonersorganisaties bestaan die op een passende wijze het globale bestuursmodel³² aanvullen.

Mijn *hoofdlijnen* behoeven uitwerking en bijstelling, het is niet meer dan een aanzet. Een centrale rol blijft voor de landbouw en komt erbij voor water. Dat moet nog beginnen. Daar zit ook brood in! Veel brood. Die waterkennis moet dan wel vastgehouden worden.

water: de zeespiegelstijging verhoogt het (grond-) waterpeil in NNL. In combinatie met de groeiende bodemdaling levert dit extra vernatting op. Schoon water wordt – naast de landbouw – ook een economische pijler. Ook gewijzigde kustlijnen? Dat kan haast niet anders. Er kan in een eeuw veel veranderen, met of zonder *zandmotor*.

energie: duurzame = schone energie vormt meer dan vroeger de basis van NNL in de 21^e eeuw. Die verandering is de basis van een ingrijpende transformatie, vooral in het landelijk gebied maar ook aan de kusten.

landbouw: het grondgebruik sluit beter aan op de veranderende bodemsituatie. Duurzame marktlandbouw is groot- / of kleinschalig, bepaald door de hoogteligging. Landbouwers worden verantwoordelijk voor kwaliteit & productie van schoon oppervlaktewater.

bevolking / wonen: de residentiële bevolking zal afnemen onder toename van de parttime bewoning. Gezamenlijk voert dit mogelijk naar een ontspannen (slow) scenario.

verdeling over het landsdeel: de occupatie – zoals die afleesbaar werd op onze lopende kaarten – zal toevoegingen ondergaan met aanzetten tot *re-urbanisatie*. De toenemende mobiliteit roept meer lintachtige structuren op, die ook grensoverschrijdend zijn. Meerdere randen worden leger, maar niet leeg.

voorzieningen: een groei naar grotere concentraties. De kwaliteit, toegankelijkheid en bereikbaarheid ervan bepalen de mededinging. De totale leefbaarheid van NNL krijgt een andersoortig karakter, ontspannen doch vitaal, binnen NW Europa. Op afstand...³³

werkgelegenheid: het *paars* op de kaart zal teruglopen en meer gemixt worden: de grotere terreinen hebben zeker ook voor landbouw & vrije tijd gebruiksmogelijkheden.

kustlijnen vanaf 800 n.c.

enkele (deel-) scenario's voor 2050
(Nederland Nu als Ontwerp Den Haag 1987)

het ontspannen scenario (zonder landbouw)

het zorgvuldig scenario

³² Het vereenvoudigen van de overheid speelt al decennia: het leidt nu duidelijk tot een globaler overheid binnen een groeiend Europa met weinig ruimte meer voor nationalisme en provincialisme. Eindelijk!

³³ Men komt op grotere afstanden wat betreft bereikbaarheid: dit vraagt een andere vervoersinfrastructuur.

- 21 Mijn opstel moet ik afronden: *stedebouw als neerslag in ruimte en tijd*. Dat was eigenlijk mijn aanname bij die veranderende ruimtelijke orde. Wel moet er een toevoeging komen op de theorie zoals die bij Van Eesteren en Van Lohuizen viel op te stellen. De maatschappelijke context onderging grote veranderingen: de solide nationale overheid – zoals die na WOII herkenbaar was – is aan het verdwijnen. Het bestuurlijke kader wordt nu ingedikt tot hooguit 2 niveaus. Bewoners werden mondiger, beter opgeleid en anders georganiseerd. De verzuiling als bestuurlijk draagvlak is gezien. Vermoedelijk daarmee ook de *uitdrukking van harmonie*, zoals verwoord door Van Eesteren. → En dat evenwicht? Als het er ooit was – wie zal het zeggen?, we zitten thans er v er vandaan. Zo bezien wordt de zelfordening & -organisatie voor de stedebouw een bijkomende voorwaarde: vervolgt?

Ik kan U alleen maar vertellen hoe ik het mij gegaan is, welke ervaringen ik opdeed. Rond 1980 ben ik uit mijn werkwereld³⁴ gestapt – mijn eigen *buro* gedag gezegd – en aan de andere kant gaan werken. Voor wie het allemaal bedoeld was: de bewoners. Daarbij had ik bedacht – na 25 jaar (na Appingedam) beroepservaring als stedebouwkundige – dat het wel goed zou zijn om vanuit die ervaring onderwijs te gaan geven. Richting verkeerskundigen, onderzoekers en bij bestuursscholen. Of THE³⁵ en THT.

Door samenwerking met opbouwwerkers heb ik bewonersgroepen - van buurten of kleine dorpen – ontmoet waarmee ik samenwerkte. Het inventariseren van problemen/ zoeken naar oplossingsrichtingen is een eerste stap. Het leren van het bestuurlijke traject en het formeren van een eigen draagvlak volgt daarop. Kennisontwikkeling, opbouw van bewonersdraagvlakken, het *handelen* in alternatieven, makelen en participeren. Werken aan een creatieve attitude tegenover de gevestigde orde. Stads- en dorpsvernieuwing hebben hieraan hun succes te danken. Stedebouw moet hierin een bemiddelende rol spelen: werken met *verborgen structuren*. Ook in het samenwerken (Van Lohuizen¹⁹⁴⁸)

Actie – / en bewonersgroepen hebben eenzelfde *drive*, een *pr e-concept* voor leefbaarheid en verandering. Een aparte groep hierbij in het maatschappelijke veld vormen de *professionals*: de beroepskrachten met hun eigen agenda. Het is van betekenis daar zicht op te krijgen. Alles opgeteld? *Het is goed te doen*. “..Chaos blijkt immers in veel gevallen *verborgen structuren te bevatten die ons inzicht in de raadselachtige realiteit kunnen vergroten en daarmee toch onze greep op de werkelijkheid*..”³⁶ De toekomstopgave dus?

³⁴ na mijn begin als parttimer bij *Oom en Kuipers* – na de KLU-tijd werkte ik 2 jaar aan de LUW bij de richting bouwkunde & stedebouwkunde (onderdeel van Tuin- & Landschapsarchitectuur) - startte ik ons eigen buro in 1960. De gemeente Druten werd mijn eerste opdrachtgever: ik kon me gemakkelijker opdrachtgevers wenssen. De vakwereld – vooral bestaande uit architectenbureaus met een kleine stedebouwpoot – sloot zich haastig aan een. Hoe kom je dan aan opdrachten? U kent dat wellicht wel: eigenlijk zit die vakwereld helemaal niet op jonge collega’s te wachten. Tot een eerste Drentse gemeente ontdekte dat het loont een jonge stedebouwkundige aan te trekken ipv. een architect. Het ging daarna geleidelijk groeien. In de jaren ’70 werd ik zelfs gekozen tot voorzitter van de BNS: een *gesloten* gezelschap oudere heren, toe aan verandering.

Je eigen buro verlaten is niet simpel: er was inmiddels een goede basis voor continuïteit ontstaan. Maar toch!³⁵ mijn benoeming aan de THE (*stedebouwkundig ontwerpen*) werd vanuit de THD geblokkeerd: stedebouw mocht – stelde men in Delft - alleen aan de THD gedoceerd worden (afpraak bij oprichting van de THE)

³⁶ H. Broer, J. van de Craats en F. Verhulst *Chaostheorie: het einde van de voorspelbaarheid?* Utrecht 2003

De mate van harmonie der stads- en landschapsvormen zal afhangen van de mate van zuiverheid der maatschappelijke verhoudingen; hun verschijningsvormen en uitdrukking, hun stijl, van de mate van ons ervaren van het leven in de algeheelheid zijner krachten.

Van Eesteren A’dam 1948 (p. 25)

De informatie!*werkplaats: gedurende 3 jaar heb ik rond 1990 samen met ca 10 studenten* een Informatiewerkplaats gerund. Doel was om samen met de bewonersorganisaties van kleine dorpen** in Drenthe te werken aan de leefbaarheid ervan. Uitgangspunt was dat de bewoners zelf alles ontwikkelden: een leerproces!*

Oefeningen in agendabouw, vergadertechniek vormden het begin. Daarna werden de ruimtelijke problemen verzameld en de oplossingsrichtingen gezocht. Zo nodig door zelfwerkzaamheid bijdragen aan de gewenste oplossing danwel de overheid bewegen met passende oplossingen te komen. Eigenlijk werd het  een doorlopende oefening om bewoners deskundiger te maken. Oefenen in zelforganisatie en – ordening: zelfbeheer.

**) perioden van een half jaar/ LUW en NHL*

****) ca 30 dorpen.*

22 De veranderende ruimtelijke orde van NNL werd hiervoor al omgezet tot *het Landsdeel Groot Friesland*. Ik wil hier nog wat aan toevoegen. Overigens, bind mij niet op deze titel. Hier speelt de historie, het vroegere kaartbeeld, toen er nog van die stoere Friezen heersden langs de kusten. En later, Napoleon & familie.

Voor ogen staat me *een wervend toekomstbeeld*: op eigen kracht, *de eigen boontjes van Oele*. Een eigen aard en eigen tempo met als dragers *landbouw & water*. *Duurzaamheid* omdat het niet anders kan: de enige optie om met *water* om te gaan. Het kan een mooi kaartbeeld worden voor eigenzinnige regio's. Die eigenzinnigheid bestaat door bodem & landschap, taal en ligging. De omvang bepaalt ook de sterkte. Het gaat nu om de eigen creativiteit: het aanboren van verborgen structuren. Werk voor stedenbouwkundige...

overleving / overleefbaarheid: het beoogde plan zal zich in dit kustgebied moeten baseren op de veronderstelde zeespiegelrijzing. (Toch nog beschermende vóóreilanden aan de wadden-zijde?) De sterke verhoging van het grondwaterpeil heeft ook een dominante doorwerking. Dé reden om nog zorgvuldiger om te gaan met het overblijvende land en zijn bewoners. Het is een planopgave met hoge moeilijkheidsgraden waarvoor veel creativiteit nodig is.

uitvoering: het is gewenst hiervoor een *werkplaats / atelier* op te richten waarin bestaande en nieuwe kennis aanzit. RUG en Noordelijke Hogescholen moeten ook uitgedaagd. Deze werkplaats moet zelf communiceren: bijv. via het basisonderwijs. Daar ligt de kiem voor doorgroei. Het plan mag niet in verborgenheid ontstaan: het gaat alle bewoners aan! (Ganzedijk!) De werkplaats wisselt informatie en kennis uit naar de regio's: ontwerpt het concept van het toekomstbeeld. Ontwerpt, toetst, overlegt en coördineert de uitwerking.

regie: het *landsdeel* zal uiteindelijk dit concept ontvangen. Vaststellen en zorgdragen voor passende procedures en uitvoering door en in de regio's. Het landsdeel zelf voert taken uit die thans nog gedeeltelijk door het Rijk gedaan worden. Belastingheffing? Zeker³⁷.

voorbeeldplannen: vrij snel moeten ook deelplannen³⁸ ontwikkeld worden waarin belangrijke partners: waterschappen, boerenorganisaties, woningbouwverenigingen - hun inbreng hebben. Bewonersorganisaties spelen ook vanaf het begin een vitale rol.

over de grens: samenhang vergt speciale aandacht. De EDR- regie beperkte zich vroeger tot een *burgemeestersparticipatie*. Het kostte tijd voordat er echt over de grens samen op getrokken werd. De culturele samenhang is er. Nu verder: voor het *Grand Theater* en anderen de uitdaging om door te gaan³⁹. Kunst, kennis en historie zijn de grens al over..

³⁷ Het spijt me, ik heb die kennis niet. Mijn idee is wel dat de *social costs* van dit landsdeel lager zullen liggen.

³⁸ als voorbeeld: het Eems-Dollard estuarium. De historie werd uitstekend gedocumenteerd en besproken (Leer 2009: symposium Stormflut 1509 / de 2^e Cosmas- en Damianusvloed).

Een deelgebiedsplan (voor NO Groningen en Ostfriesland) kan een gezamenlijke gebiedsontwikkeling op basis van milieu, werkgelegenheid & vrije tijdsbesteding mogelijk maken en versterken. Zie de *Emscherpark*-ontwikkeling in het Ruhrgebied.

³⁹ rond 2000 werd met het *GrandTheater* overlegd over een ruimtelijke uitvoering van de *Graanrepubliek* (van Frank Westerman): uiteindelijk leidde het tot een spannende studiedag in de Remise in Nieuweschan en boeiend lokatietoneel door Oost-Groningen. En er gingen bussen rijden door die Graanrepubliek, met uitleg..

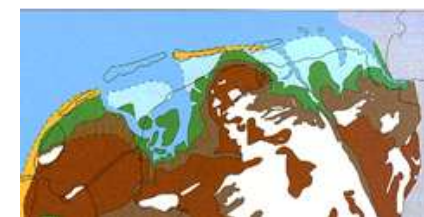

Orteliuskaart van 1570

in het Koninkrijk Holland 1806-1810

bij onderwerpen zoals *zeespiegelrijzing* is het goed na te gaan hoe het hier vroeger uitzag ↓

kustfragment 3000 vc. (Louwe Kooijmans A'dam '05)

kaart met een verborgen structuren?

de geomorfologie van het gebied moet het kader vormen van waaruit de ontwikkelingen plaatsvinden. Stijgende waterhoogten zullen richtinggevend zijn voor verder grondgebruik en landinrichting.

23 samenvatting

Hare Majesteit verstrekte mij voorjaar '55 een *vrij-vervoer* naar Appingedam met als opdracht: *bouw navigatiebunkers voor de luchtmacht*. Daarbij ging ik werken voor Piet Oom als ontwerper: na '60 in mijn eigen bureau. *Terug- & vóóruitkijken als stedenbouwkundige...*

weer terug aan de Vaart:

Geleidelijk vroeg ik me af: zit er ook *een systeem* in de wijze waarop nederzettingen ontstonden? Zo kwam ik terecht bij het begrip *de ruimtelijke orde*: de ruimtelijke orde van Appingedam of Noord-Nederland. *Stedebouw streeft naar ruimtelijke orde* (Van Eesteren¹⁹⁴⁸). Ik zie die ruimtelijke orde als de culturele neerslag in ruimte & tijd: *afleesbaar...*! Zowel op kaart als in werkelijkheid.

Mijn conclusie werd dat stedebouw thans een aflopende zaak is. Niet zozeer omdat sinds 1995 het begrip niet meer voorkomt in het Groene Boekje. (In 1983 nog wel) Het heet nu *stedenbouw*, maar, dat is iets anders. Dat is in hoofdzaak architectuur: bouw van steden. Bij stedebouw speelt de tijd, het veranderlijke. Dat is het grote verschil met architectuur: die is klaar, áf. Bij stedebouw speelt het proces: het mééveranderen in de tijd. Eigenlijk houd ik ook niet van architectuur die áf is: het bouwwerk is het mooist als de steigers er nog om heen staan. Als je je afvraagt hoe het moet worden. Dát heeft stedebouw dus.

In dit opstel ging ik – naar verhouding dan – vrij lang in op de vraag aan welke eisen stedebouw moet voldoen: het zijn er tenminste vijf. Zorgvuldig onderzoek, een structurerende bijdrage van het verkeer & vervoer, inspelen (passen...) op bodem en landschap, eisen van duurzaamheid en democratische spelregels. Past het plan in het gebied en op de bewoners? In de huidige praktijk zijn goede voorbeelden schaars geworden.

Project- en herhalingsstedenbouw op verkeerde plaatsen, buiten bewoners om: stad en ommeland lijden eraan. Ik realiseer me dat ik aan een zekere generalisatie niet ontkom! Toch houd ik vol dat tal van recente plannen – hoe knap ook vol architectuur – ruimtelijk en trouwens ook financieel moeilijk houdbaar zijn. Eénmalige plannen...

Desondanks zie ik voor de stedebouw goede mogelijkheden: voor de toekomst van *NNL*. We kunnen voor ons landsdeel inspirerende stedenbouwkundige plannen maken: voor het hele Noorden – uitgebreid met Emsland en Ostfriesland – en voor de regio's erin. Deelgebiedsstudies zoals die voor het Eems-Dollard estuarium waarin het water centraal komt te staan. En, als eerste: de oprichting van een *werkplaats / atelier* waarin de brede stedenbouwkundige discipline (het teamwerk) weer beoefend kan worden. Met als doel: de ruimtelijke orde van Groot Friesland op toekomstkwaliteit brengen.

De extra opgave is die voor het water: *kusten, laagten en boeren*. Hoe verhoudt zich dat met elkaar in deze verdere eeuw: daar komen de grootste veranderingen. Stede- en landschapsbouw moeten deze cultuurbreuk opvangen. *Overleefbaarheid* is hier één woord..

of als je je afvraagt hoe het moet worden..

← **een werkplaats / atelier**

← **en water..**